काव्यमीमांसाप्रकाशे राजशेखरकाव्यपरिशीलनम्

बालकृष्णशर्मा

प्राचीनसमये संस्कृतसाहित्ये विश्वकोशसदृशग्रन्थानां प्रणयनस्य परम्परा आसीत्। एते ग्रन्थाः यद्यपि शास्त्रविशेषमधिकृत्य प्रणीताः सन्ति परन्तु प्रणेतृपाण्डित्यहेतोः तत्र बहूनां शास्त्राणां विषयवस्तु समाविष्टमस्ति। तद्यथा पातञ्जलमहाभाष्यं कामसूत्रमर्थशास्त्रं शारीरकभाष्यं नाट्यशास्त्रम् इत्यादयः ग्रन्थाः। एतादृग्ग्रन्थप्रणयनपरम्परायां राजशेखरप्रणीतस्य काव्यमीमांसाग्रन्थस्य गणना भवति। यद्यपि ग्रन्थोऽयं काव्यशास्त्रग्रन्थेषु परिगण्यते अथवा काव्यशास्त्रमधिकृत्य प्रणीतोऽस्ति तथापि ग्रन्थस्यास्य विषयवस्तूनि विविधविषयाः समाहिताः सन्ति। अयं ग्रन्थः स्वपूर्णरूपे बहुविशाल आसीत्। परन्तु वर्तमानसमये अस्य केवलं प्रथमाधिकरणमेवोपलभ्यते। अस्मिन् प्रथमाधिकरणविषयवस्तून्यपि बहवः विषया विवेचिताः सन्ति येन केवलम्प्रथमाधिकरणमपि विषयवस्तुदृष्ट्या परममहत्त्वपूर्णमस्ति। अस्मिन् प्रथमाधिकरणे अष्टादशाध्यायाः सन्ति येषु विविधविषयाः विवेचिताः सन्ति। तत्र प्रथमेऽध्याये शास्त्रसङ्ग्रहाख्ये काव्यपुरुषोत्पत्तिः काव्यविद्यायाः प्रवचनञ्च ग्रन्थाध्यायनिर्देशश्चेति विषयाः प्राधान्येन वर्णिताः। द्वितीयेऽध्याये शास्त्रनिर्देशाख्ये शास्त्राणां निर्देशः विद्यते। तृतीयेऽध्याये काव्यपुरुषोत्पत्तिवर्णनं चतुर्थेऽध्याये पदवाक्यविवेकः पञ्चमेऽध्याये काव्यपाककल्पः षष्ठेऽध्याये पदवाक्यविवेकः सप्तमेऽध्याये पाठप्रतिष्ठावर्णनं अष्टमेऽध्याये काव्यार्थयोनिवर्णनं नवमेऽध्याये अर्थव्याप्तिवर्णनं दशमेऽध्याये कविचर्याराजचर्यावर्णनम् एकादशेऽध्याये शब्दहरणं द्वादशेऽध्याये शब्दार्थहरण–कविप्रभेद–प्रतिबिम्बकल्पविकल्प–समीक्षणम् इति विषयाः त्रयोदशाध्याये अर्थहरणेष्वालेख्यप्रख्यादिभेदाः चतुर्दशाध्याये जातिद्रव्यक्रियासमयस्थापनावर्णनं पञ्चदशाध्याये गुणसमयस्थापनावर्णनं षोडशाध्याये स्वर्गपातालीयकविरहस्यस्थापनावर्णनं सप्तदशाध्याये देशविभागवर्णनम् अष्टादशाध्याये च कालविभागवर्णनमिति विषया विवेचिताः काव्यमीमांसायाः प्रथमाधिकरणे। अस्याधिकरण–स्याभिधानमस्ति कविरहस्यमिति। तात्पर्यमिदं यत् कविनिष्ठवैशिष्ट्यानि काव्यसम्बद्धानि वर्णितानि सन्ति प्रथमाधिकरणेऽस्मिन्।

वस्तुतः काव्यसमीक्षणाय द्विविधप्रवृत्तिः भवति समालोचकानाम् वा काव्यरसिकानां वा। प्रथमा प्रवृत्तिः कविनिष्ठतया भवति द्वितीया च काव्यनिष्ठतया। अथवा प्रथमा प्रवृत्तिः व्यक्तिनिष्ठतया द्वितीया च वस्तुनिष्ठतया। यदा कविनिष्ठतया व्यक्तिनिष्ठतया वा काव्यालोचने भवति प्रवृत्तिस्तदान्यानि तत्त्वानि विवेचनीयानि भवन्ति यदा च काव्यनिष्ठतया वस्तुनिष्ठतया वा भवति काव्यालोचने प्रवृत्तिस्तदान्यानि तत्त्वानि विवेचनीयानि भवन्ति। तद्यथा व्यक्तिनिष्ठतया कविनिष्ठतया वा प्रतिभाशब्दार्थहरण–कविसमय–काव्यपाकप्रभृतिविषयाः विवेचनीयाः भवन्ति वस्तुनिष्ठतया काव्यनिष्ठतया वा शब्दार्थ–रस–गुण–दोषालङ्कारादयः विषयाः विवेचनीयाः भवन्ति। अनया दृष्ट्या यदा काव्यमीमांसाविषयवस्तु–विवेचनं क्रियते तदा प्रतिभाति यदयं ग्रन्थः कविनिष्ठतया व्यक्तिनिष्ठतया वा विरचितोऽस्ति। अतएव एषः ग्रन्थः कविशिक्षायाः ग्रन्थः कथ्यते न तु काव्यसमीक्षायाः। तात्पर्यमिदं यद् राजशेखरः काव्यशास्त्रविषये कविशिक्षापक्षपाती प्रतिभाति न तु काव्यशिक्षाया आग्रही। अर्थात् राजशेखरमते कविशिक्षा प्रधानं भवति काव्यशिक्षा चानुषङ्गिकम्। अयमेव हेतुरस्ति यद् राजशेखरस्य काव्यमीमांसाग्रन्थः कविशिक्षासम्प्रदाय–ग्रन्थोऽस्ति। मम्मटादीनामाचार्याणां काव्यप्रकाशादयः ग्रन्थाः काव्यशिक्षायाः काव्यसमीक्षायाः वा ग्रन्थाः सन्ति। एवमयं निष्कर्षः प्राप्यते यत् राजशेखरमते कविशिक्षा भवति कवीनां कृते परिशीलनीया। कविशिक्षापरिशीलनेन विना न कोऽपि कविः श्रेष्ठकाव्यं रचयितुं समर्थो भवति। यदा राजशेखरः सर्वेषां कवीनां काव्यानि उद्दिश्य एवमनुशासनं करोति तदा आपातत एव प्रतिभाति यत् तस्य काव्यानां परिशीलनप्रसङ्गेऽपि तथ्यमिदमवश्यमेवावधेयम्।

महाकविराजशेखरः दृश्यकाव्यानां प्रणेता अस्ति। तस्य चत्वारि दृश्यकाव्यानि प्रख्यातानि सन्ति तानि च बालरामायणम् बालभारतम् विद्धशालभञ्जिका कर्पूरमञ्जरी च। एतेषु दृश्यकाव्येषु काव्यमीमांसावर्णितसिद्धान्तानां परिशीलनमत्राभीष्टमस्ति। यतो हि राजशेखरः काव्यमीमांसायां कविशिक्षायाः विवेचनं कृतवान् अतः कविशिक्षादृष्ट्यैव तस्य दृश्यकाव्यानां परिशीलनं समुचितं प्रतिभाति। तत्राधोलिखितशीर्षकेषु काव्यमीमांसाप्रकाशे राजशेखरकाव्यपरिशीलनं कर्तुं शक्यते–

1. राजशेखरस्य रचनासु शब्दार्थहरणविचारः
2. राजशेखरस्य रचनासु कविसमयवर्णनम्
3. राजशेखरस्य रचनासु काव्यपाकविवेचनम्
4. राजशेखरस्य रचनासु देशकालविभागवर्णनम्
5. राजशेखरस्य रचनासु कविप्रतिभापरिपाकविवेचनम्

1. राजशेखरस्य रचनासु शब्दार्थहरणविचारः– प्रायः कवयः स्वपूर्ववर्तिकाव्येभ्यः शब्दार्थहरणं कुर्वन्ति। यतो हि काव्यरचनाभ्यासाय पूर्ववर्तिकवीनां काव्यानामपि पुनः पुनः परिशीलनं क्रियते। तद्यथा मम्मटोऽभिदधाति–

'.......काव्यानां च महाकविसम्बन्धिनाम् आदिग्रहणा–दितिहासादीनां विमर्शनात् व्युत्पत्तिः। काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः......।।'[1]

ध्वन्यालोककार आनन्दवर्धनः पूर्वकविवर्णितार्थेषु रसपरिग्रहणद्वारा नवत्वानयनं वर्णयति। तद्यथा–

'दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात्।
सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः।।[2]

आनन्दवर्धनः अग्रे पूर्ववर्तिकवेः वर्णनेन सह परवर्तिकवेः वर्णनस्य सादृश्यं वर्णयन् तस्य त्रिविधत्वं प्रतिपादयति। तद्यथा–

संवादो ह्यन्यसादृश्यं तत्पुनः प्रतिबिम्बवत्।
आलेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्च शरीरिणाम्।।[3]

तात्पर्यमिदं यत् कवयः स्वपूर्ववर्तिकाव्येभ्यः शब्दार्थहरणं कुर्वन्ति। इयं प्रवृत्तिः न सर्वथा दोषाय। एतस्मादेव कारणात् आचार्यराजशेखरः काव्यमीमांसायां शब्दार्थहरणमधिकृत्य विस्तरेण चर्चां कृतवान्। शब्दार्थहरणस्य स्वरूपं निरूपयन् राजशेखरः ब्रूते–

'परप्रयुक्तयोः शब्दार्थयोरुपनिबन्धो हरणम्।।[4]

सः शब्दार्थहरणस्य सहजतां सुन्दरतां च निरूपयन् वदति–

'उक्तयो ह्यर्थान्तरसङ्क्रान्ता न प्रत्यभिज्ञायन्ते स्वदन्ते च तदर्थास्तु हरणादपि हरणं स्युः इति यायावरीयः।।[5]

नास्त्यचौरः कविजनो नास्त्यचौरो वणिग्जनः।
स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति निगूहितुम्।।[6]

काव्यमीमांसाया अस्य सिद्धान्तस्य परिपालनं राजशेखरः स्वरूपकेषु सम्यक्तया करोति। तद्यथा सः बालरामायणे स्वपूर्ववर्तिकवेः भवभूतेः महावीरचरितनाटकात् प्रचुरतया शब्दार्थहरणं करोति। एवमेव कालिदासकाव्येभ्योऽपि राजशेखरः प्रचुरतया शब्दार्थहरणं करोति। अत्र द्वित्राण्युदाहरणानि प्रस्तूयन्ते। तद्यथा–

'पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयम्.......[7] इत्यादिमहावीरचरितवचनस्य हरणं बालरामायणे 'हस्तालम्बितमक्षसूत्रवलयम'.......[8] इत्यादिरूपे विद्यते। एवमेव 'पुत्रसङ्क्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेक्ष्वाकुभिर्धृतम्......[9] इत्यादिमहावीरचरितकथनस्य हरणं बालरामायणे 'वृद्धो दशरथः सोऽयमुपास्ते गृहमेधिताम्'...[10] इत्यादिरूपे कृतमस्ति। इत्थम्प्रमाणितम्भवति यत् काव्यमीमांसायां राजशेखरः यस्य शब्दार्थहरणसिद्धान्तस्य वर्णनं करोति तस्योदाहरणानि बालरामायणे प्रचुरतया मिलन्ति। अनेन वक्तुं शक्यते यद् बालरामायणस्य परिशीलनं काव्यमीमांसाप्रकाशे यदा भवति तदा राजशेखरस्य सिद्धान्तानां वैशद्येन प्रतीतिर्भवति। इयं स्थितिः तस्यान्यकाव्येष्वपि मिलति।

2. राजशेखरस्य रचनासु कविसमयवर्णनम्– आचार्यराजशेखरः काव्यमीमांसायाः चतुर्दशाध्याये पञ्चदशाध्याये षोडशाध्याये सप्तदशाध्याये च कविसमयवर्णनं विस्तरेण कृतवान्। इदं वर्णनं राजशेखरस्य मौलिकवर्णनमस्ति। सः कविसमयस्य परिभाषामेवं ददाति– 'अशास्त्रीय–मलौकिकञ्च परम्परायातं यमर्थमुपनिबध्नन्ति कवयः स कविसमयः[11]

अस्य कविसमयस्य विविधवर्गान् निरूप्य राजशेखरः सर्वेषामुदाहरणानि प्रस्तौति। अयं कविसमयः प्रथमं त्रिधा भवति। तद्यथा–

'स च त्रिधा स्वर्ग्यो भौमः पातालीयश्च।[12]

भौमः पुनः जातिद्रव्यगुणक्रियारूपतया चतुर्धा। एतेऽपि पुनः प्रत्येकं त्रिधा असतो निबन्धनात् सतोऽप्यनिबन्धनात् नियमतश्च। अग्रे राजशेखरः विस्तरेण सर्वेषामुदाहरणपुरस्सरं वर्णनं करोति। अनेन वर्णनेन प्रमाणितम्भवति यत् सः कविसमयम्प्रत्याग्रही वर्तते। अनया दृष्ट्या यदा तस्य काव्यानां परिशीलनं क्रियते तदा प्रतिभाति यत् सः स्वकाव्येषु कविसमयानां प्रचुरतया यथावसरं निबन्धनं कृतवान्। एतेषां सम्यक्

परिशीलनं काव्यमीमांसाप्रकाशे एव कर्तुं शक्यते। तद्यथा कर्पूरमञ्जर्यां मलयानिलस्य मलयाचले च चन्दनवृक्षस्य वर्णनं द्रष्टव्यमस्ति–

ये लङ्कागिरिमेखलासु स्खलिताः सम्भोगखिन्नोरगी–
स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम्।
त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससम्पर्किणो
जाता झटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव।।[13]

एवमेव राजशेखरस्यान्यकाव्येषु काव्यमीमांसाप्रकाशे कविसमयानां निबन्धनस्य परिशीलनं कर्तुं शक्यते। वस्तुतः राजशेखरः कविसमयानुशासने दत्तावधानो दृश्यते काव्यमीमांसायाम्। अतः तस्य विन्यासः राजशेखरकाव्येषु स्वाभाविक एव। यावत् पर्यन्तं काव्यमीमांसा–वर्णितकविसमयस्य परिशीलनं न क्रियते तावत् पर्यन्तं राजशेखरकाव्येषु निबद्धानां कविसमयानां याथातथ्यपरिज्ञानं न सम्भवति। अतः काव्यमीमांसाप्रकाशे राजशेखरकाव्येषु कविसमयपरिशीलनम् अपेक्षितम्भवति।

3. राजशेखरस्य रचनासु काव्यपाकविवेचनम्–आचार्यराजशेखरस्य काव्यमीमांसाग्रन्थः काव्यपाकानां विशदविवेचनाय प्रसिद्धोऽस्ति। अत्र सः विस्तरेण विविधकाव्यपाकानां सोदाहरणं विवेचनं प्रस्तौति। येन प्रतिभाति यद् राजशेखरः काव्यपाकाग्रही वर्तते। सः काव्यमीमांसायां कविरहस्ये पञ्चमेऽध्याये पिचुमन्दपाक–बदरपाक–मृद्वीकापाक–वार्ताकपाक–तिन्तिडीकपाक–सहकारपाक–क्रमुकपाक–त्रपुसपाक– नालिकेरपाकेति नवधा पाकविवेचनं करोति। पाकस्वरूपनिरूपणं कुर्वन् राजशेखरः वदति– 'तस्माद्रसोचितशब्दार्थसूक्तिनिबन्धनं पाकः।'[14]

सः मृद्वीका–सहकार–नालिकेरपाकानामुपादेयतां प्रतिपादयति पिचुमन्द–वार्ताक–क्रमुक–पाकानां हेयताञ्च निरूपयति। अन्ये त्रयः पाकाः मध्यमाः। मृद्वीकादिपाकानां दर्शनं महाकवीनां काव्येषु भवति। अस्मिन् प्रसङ्गे राजशेखरः कवीनां विविधवर्गान्निरूपयति। प्रथमं तावत् शास्त्रकविः काव्यकविः उभयकविरिति स त्रिधा। शास्त्रकविः पुनः त्रिधा। तद्यथा–

'यः शास्त्रं विधत्ते यश्च शास्त्रे काव्यं संविधत्ते योऽपि काव्ये शास्त्रार्थं निधत्ते।'[15] काव्यकविः अष्टधा भवति। तद्यथा– रचनाकविः शब्दकवि अर्थकविः अलङ्कारकवि उक्तिकविः रसकविः मार्गकविः शास्त्रार्थकविरितिभेदैः। एते गुणाः यत्र कवौ एकत्र मिलन्ति स महाकविः

भवति। महाकवेः काव्ये मृद्वीका–सहकार–नारिकेलरूपसरस–मधुरपाकानां दर्शनं भवति। अनया दृष्ट्या यदा राजशेखरमहाकवेः काव्यानां परिशीलनं क्रियते तदा प्रतिभाति यत् तस्य रूपकेषु विविधपाकानां सद्भावोऽस्ति। बालरामायण–बालभारत–कर्पूरमञ्जरी–विद्धशालभञ्जिका इति सर्वेषु दृश्यकाव्येषु राजशेखरनिरूपितविविधपाकानां निदर्शनानि मिलन्ति। नालिकेरपाकस्य प्राचुर्येण प्राप्तिर्भवति तस्य काव्येषु।

4. राजशेखरस्य रचनासु देशकालविभागवर्णनम् – राजशेखरः काव्यमीमांसायां सप्तदशाध्याये देशकालविभागवर्णनं तथाष्टदशाध्याये कालविभागवर्णनं विस्तरेण कृतवान्। काव्यरचनासु प्रायः कवयः प्रसङ्गानुसारं देशकालवर्णनं कुर्वन्त्येव परन्तु काव्यशास्त्रिणः काव्यशास्त्रनिबन्धेषु प्रायः अनयोः वर्णनं न कृतवन्तः। एषः राजशेखरः एवास्ति यः देशकालविभागवर्णनं समुचितरूपेण कृतवान्। सः भूलोकस्य द्वीपान् समुद्रान् च जम्बूद्वीपस्य वर्षाणि वर्षगिरीन् च भारतवर्षस्य नवभेदान् आर्यावर्तस्य पञ्चविभागान् च वर्णितवान्। अस्मिन् वर्णने जनपदानां पर्वतानां नदीनां द्रव्याणां च यथार्थवर्णनं मिलति। दिशां वर्णनमपि राजशेखरः कृतवान्। एवम्प्रतिभाति यत् दिक्कालदेशादिवर्णने वर्तते राजशेखरस्य विशेषाग्रहः। एतस्मादेव कारणात् तस्य काव्येषु दिक्कालदेशादीनां प्रसङ्गानुसारं मञ्जुलवर्णनं मिलति। अनया दृष्ट्या यदा तस्य काव्यानां परिशीलनं क्रियते तदा तत्र देशकालविभागानां वर्णनं यथावसरं सुष्ठुरूपेण मिलति। तद्यथा उत्तरापथ–पूर्वदेश–पश्चाद्देश–दक्षिणापथ–मध्यदेश–विभागानां यथावसरं वर्णनं मिलति। काव्यमीमांसायां तु राजशेखरः कान्यकुब्जं केन्द्रीकृत्य देशविभागानां यथावसरं वर्णनं कृतवान्। एवमेव देशविभागानामवस्थितिमपि प्रसङ्गवशादनेकत्र सूचितवान् राजशेखरः स्वकाव्येषु। बालरामायणनाटकस्य दशमाङ्के राघवानन्दाख्ये राजशेखरः रामस्य लङ्कातः अयोध्याप्रत्यागमनवर्णनव्याजेन द्रविडान्ध्र–महाराष्ट्र–लाटमालवोज्जयिनिपाञ्चालमहोदयप्रयाग–वाराणसी–मिथिलादि–देशभागान् सुन्दरतया वर्णयति। अतः प्रमाणितम्भवति यत् काव्यमीमांसायां यथा राजशेखरः भूभागानां वा देशभागानां वा प्रदर्शनं कृतवान् तथैव स्वकाव्येषु तेषां निबन्धनमपि कृतवान्।

5. राजशेखरस्य रचनासु कविप्रतिभापरिपाकविवेचनम्– आचार्यराजशेखरः काव्यमीमांसायां कविप्रतिभायाः वर्णनं मौलिकतया

विस्तरेण च कृतवान्। कवेः विविधरूपाणां तेषां विविधभेदानां कविप्रकृतीनां वा सम्यक्विधिना निरूपणं कृतं राजशेखरेण। सः काव्ये कविप्रतिभापरिपाकम् अपेक्षते। कविप्रतिभापरिपाकं विना काव्ये सौन्दर्याधानं न सम्भवति। 'गुणवदलङ्कृतञ्च वाक्यमेव काव्यम्'[16] इति काव्यलक्षणं कथयता राजशेखरेण काव्ये प्रतिभाजन्यगुणालङ्कारविन्यासः परमावश्यकः इति प्रतिपादितः। कवेः कृते काव्यरचनायै सहजाप्रतिभा आहार्यप्रतिभा चेत्युभावेवापेक्षते भवतः। अनया दृष्ट्या यदा तस्य रूपकाणां परिशीलनं क्रियते तदा प्रतिभाति यत्तेषु पदे पदे कविप्रतिभावैशिष्ट्यं विराजते। तद्यथा बालरामायणे सीतास्वयम्वर–यन्त्रजानकीप्रभृतिप्रसङ्गेषु कवेः प्रतिभायाः परिपाकः दृष्टिगोचरः भवति।

एवम्प्रकारेण संक्षेपे वक्तुं शक्यते यत् काव्यमीमांसायां येषां सिद्धान्तानां तत्त्वानां वा निरूपणं राजशेखरेण कृतमस्ति तेषां परिपालनं स्वकाव्येषु यथावसरं कृतं तेन। विशेषरूपेण रीतीनां वैदर्भीगौडीपाञ्चालीनां विविधपाकानां विविधदेशविभागानां कविसमयानां शब्दार्थहरणस्य कालविभगानामृतूनाञ्च वर्णनसौन्दर्येण कवेः प्रतिभायाः परिपक्वता परिलक्ष्यते इति राजशेखरः सिद्धान्तरूपेण प्रयोगमाध्यमेन च सुष्ठु प्रतिपादयतीति शम्।

साहित्यविभागाध्यक्षः
शासकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः
ग्वालियरम् (म.प्र.)

सन्दर्भा –

---

[1] काव्यप्रकाशे 1/3 वृत्तौ।
[2] ध्वन्यालोके 4/4।
[3] ध्वन्यालोके 4/12।
[4] काव्यमीमांसायां कविरहस्ये एकादशाध्याये।
[5] तत्रैव।
[6] तत्रैवाग्रे।
[7] महावीरचरिते 1/18
[8] बालरामायणे 1/53
[9] महावीरचरिते 4/51

---

[10] बालरामायणे 6 / 30।

[11] कविरहस्ये चतुर्दशाध्याये।

[12] तत्रैवाग्रे।

[13] कर्पूरमञ्जर्याम् 2 / 20।

[14] कविरहस्ये पञ्चमाध्याये।

[15] काव्यमीमांसायाः कविरहस्ये पञ्चमाध्याये।

[16] काव्यमीमांसायाः कविरहस्ये षष्ठाध्याये।

———000———